

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Тільки в умовах незалежної Української держави стало можливим урочисто відзначати 350-річчя початку Національно-визвольної війни українського народу, спрямованої проти колоніального гніту Речі Посполитої. Досі дозволялося відзначати тільки ювілей Переяславської ради 1654 р. (наприклад, у 1979 рр.). У зв'язку з цим варто принаймі побіжно оглянути здобутки сучасної української історіографії історії Національно-визвольної війни, відзначити деякі тенденції, характерні для періоду 1991–98, коли врешті можна вільно, без московського цензора та загрози репресій, досліджувати надзвичайно важливі події та явища української історії, в т. ч. й Національно-визвольної війни.

Сучасна українська історіографія багато в чому продовжує традицію, яка була в центрі уваги класиків української історичної думки, наприклад, В. Антоновича, М. Костомарова, М. Грушевського, В. Липинського, І. Крип'якевича, Д. Дорошенка та ін. До речі, праці останніх повертаються з вимушеного забуття, перевидуються і активно використовуються сучасними дослідниками. Врешті стало можливим і використання праць українських істориків-емігрантів або діаспорників та зарубіжних істориків (Н. Полонська-Василенко, Т. Мацьків, Д. Злепко, О. Оглоблин, З. Вуйцік, Л. Підгородецький, В. Серчик, Ф. Сисин, В. Чаплинський та ін), а також самвидавних праць істориків, котрі творили в материковій Україні (М. Брайчевський). В сучасній незалежній Українській державі активно досліджують історію національно-визвольної боротьби такі автори, як О. Апанович, В. Брехуненко, Я. Дашкевич, Я. Дзира, С. Плохій, В. Сергійчук, В. Смолій, В. Степанков, І. Стороженко, Я. Федорук та ін. Їхні дослідження стосуються цілого ряду важливих проблем історії Національно-визвольної війни і в цих тезах важко охопити всі суттєві моменти.

Прикметно, що запущеність у дослідженні зазначеної проблематики, яка вимірюється майже всім 70-річчям існування радвлади в Україні, є разючою, і нині доводиться вести дискусії навіть навколо елементарних питань. Прикладом цього є дискусія про дату завершення війни. Канонізована «тезами ЦК КІРС» дата (1654 р.) явно не годиться, але вчені й досі не можуть знайти спільної думки, пропо-

нуючи різні варіанти (1657, 1658, 1659, 1676 pp.). На наш погляд, найдоцільніше пов'язувати завершення Національно-визвольної війни з Гадяцьким договором 1658 р., який формально поклав кінець війні проти Речі Посполитої. Далі настав інший період у національно-визвольній боротьбі українського народу. Незалежна Українська держава — Гетьманщина тоді мусила вести боротьбу проти Російської імперії (з 1658 р.), проти Речі Посполитої (з 1659 р.), проти агресії з боку Османської імперії.

Врешті стало можливим вказати на головну мету і характер Національно-визвольної війни. Підтверджена правота ще Івана Франка, котрий розглядав її як переплетіння трьох тенденцій (національно-визвольна, релігійна та антифеодальна війна), причому на перший план дослідники (В. Смолій, В. Степанков та ін.) ставлять боротьбу за національне визволення, за відродження незалежної Української держави. Військово-політичний союз з Московською державою був засобом для досягнення цієї мети, а не самоціллю. Переяславська рада не репрезентувала погляду більшості українського населення, а присяга цареві Олексію Михайловичу була дана тільки невеликою групою населення Наддніпрянщини, причому часто-густо під загрозою репресій. Укладений у 1654 р. договір з Московською державою був незавершеним і недосконалим, але рівноправним, тому і взаємовигідним. Однак він існував дуже короткий час і вже у 1656 р. був грубо порушений Москвою. Дальші порушення договору призвели до російсько-української війни 1658–59 pp., яку Українська держава програла. Наслідком поразки став Переяславський договір 1659 р., укладений вже Юрієм Хмельницьким. Тільки після цього Україна втрачає свою незалежність і стає автономною політичною одиницею у складі Російської імперії. У зв'язку з цим розгорнулася дискусія навколо назви того явища, яке охопило всю Україну в середині XVII ст. (козацьке повстання, селянська війна, Велике повстання, Визвольна війна, Хмельниччина тощо). На наш погляд, найвмотивованішими є дві назви: «Національно-визвольна війна» та «Українська національна революція».

Не можна не сказати про спроби переглянути питання про причини, характер і наслідки Національно-визвольної війни з «нових» позицій. Почав цю лінію, точніше відродив те, що писалося пізнім Кулішем, доц. Журко, який явно ідеалізує польсько-українські відносини між Люблінською унією 1569 р. та 1648 р. — початком війни. Відома дослідниця української шляхти XIV — першої половини XVII ст. Н. Яковенко у своєму підручнику з української історії¹

приділила важливе місце «козацькій революції 1648–57 рр.», як вона називає Національно-визвольну війну. Не вдаючися у розгорнутий аналіз даної частини підручника, вкажемо на деякі її положення, з котрими не можна погодитися. Це стосується, наприклад, перегляду оцінки Люблінської унії, що вже викликало справедливі критичні зауваження В. Смолія та В. Степанкова². Заперечивши негативну роль Люблінської унії як акту польського загарбання українських земель, авторка заперечує тим самим і справедливий, національно-визвольний характер всенародної війни під проводом Б. Хмельницького, вважає, що до Берестецької битви це була «громадянська війна» (с. 189), ставить під сумнів її результати, наголошуючи на кошмарах війни, спустошеннях. Щодо терміну «громадянська війна», то він був уведений у обіг не нині, а ще одним з учасників каральних експедицій в Україні сер. XVII ст. С. Твардовським. Звичайно, елементи громадянської війни були присутні в тих подіях, але не вони визначали характер польсько-української війни. Пропозиція авторки подивитися на війну не в героїчному, а «в людському вимірі» не виглядає щирою. Дійсно, кожна війна несе з собою смерть, кров і спустошення, але є різні війни, в тому числі й справедливі, викликані насильством загарбника, на котрого й падає провина за пролиту кров. Це давно стало аксіомою у світовій історіографії. Так, війна за незалежність США позитивно оцінюється в американській історіографії, повстання Т. Костюшка — в польській і т. д. Чому ж до національно-визвольної боротьби українського народу маємо ставитися інакше?

Взагалі, похмура візія Національно-визвольної війни та її наслідків у підручнику Н. Яковенко не є чимось новим. На цьому (кров, спустошення) свого часу педалювали Г. Сенкевич, К. Шайноха, Т. Корзон та інші апологети політики Речі Посполитої щодо України. Не можна погодитися і з окремими виразами підручника, як от: «терористичні ватаги» (це про козацькі сотні), «вождь шаленого плебсу» (це про Максима Кривоноса і українських повстанців).

Питання про політичну програму Б. Хмельницького та уряду Гетьманщини привертає посилену увагу науковців (Я. Качмарчик (Польща), С. Плохій, В. Смолій, В. Степанков та ін.). Переважають думки, що гетьман прагнув самостійної Української держави, але по-різному оцінюється час кристалізації плану її відродження. У світлі нововиявлених документів, здається, найближчим до істини був митрополит Іларіон (І. Огієнко), котрий писав про те, що Б. Хмельницький з самого початку повстання прагнув до незалежності України. Вишезгадані науковці висвітлили ряд важливих аспектів українського

державотворення в часи Національно-визвольної війни, розвитку української національної ідеї, історичної ролі Б. Хмельницького.

Якщо раніше вивчення зовнішньої політики Української держави зводилося переважно до аналізу російсько-українських відносин, котрі змальовувалися майже виключно рожевими фарбами, то тепер спостерігається комплексний підхід при дослідженні даної проблематики. Особливо великих успіхів досягнуто при вивченні українсько-польських (Я. Качмарчик, З. Вуйцік, Ф. Сисин), українсько-османських (О. Прицак, В. Остапчук, Я. Федорук та ін.), та українсько-кримських (Г. Санін) дипломатичних відносин.

У дослідженні військових аспектів Національно-визвольної війни нарешті з'явилися поважні праці, до котрих належать передусім монографії І. Свешнікова, В. Сергійчука, І. Стороженка. В Польщі про це писали В. Віммер, А. Керстен, В. Маєвський, С. Нагельський. Було досліджено питання організації та озброєння української армії. І. Стороженко (Дніпропетровськ) висвітлив хід Жовтоводської, Корсунської, Пилявецької битв, розкрив внесок українських повстанців у розвиток військового мистецтва. Проаналізовано й такі, майже незнані досі, аспекти війни, як діяльність розвідки та контррозвідки Б. Хмельницького (В. Чаплинський, Й. Лещинський, (Польща), М. Кучернюк, Ю. Мицик, В. Сергійчук, В. Степанков). Нарешті, дочекалася свого спеціального дослідження і україно-російська війна 1658–59 рр. (А. Бульвінський).

Великих успіхів досягнуто у розгортанні історико-краєзнавчих досліджень. Насамперед привертає увагу територія сучасних Черкаської області, меншою мірою — Сіверщини, Галичини, Поділля, Волині, земель колишньої Запорозької Січі. Великий внесок у цю справу зробили науковці, об'єднані навколо журналів та щорічників, що видаються у Чернігові «Сіверянський літопис» (С. Павленко, О. Коваленко), Запоріжжі — «Південна Україна» (А. Бойко), Корсуні-Шевченківському — «Корсунський часопис» (П. Степенькіна), Черкасах — матеріали читань «Українська козацька держава» (А. Чабан). Прикро, що й досі майже немає кваліфікованих досліджень, присвячених таким багатим історією регіонам, як Полтавщина і Київщина, не кажучи вже про Стародубщину, Холмщину, Підляшшя та Перемищину.

Безсумнівні успіхи досягнуто в галузі біографістики та генеалогії. Видані монографії або ґрунтовні статті, присвячені Б. Хмельницькому та його сподвижникам (І. Богун, О. Гоголь, М. Кривоніс, М. Кричевський, Д. та І. Нечаї, Я. Соколовський, П. Шумейко та ін., в т. ч. й такі замовчані в російській та радянській історіографії постаті як І. Виговський, П. Дорошенко, Т. Носач та ін.). Авторами біографічних розвідок висту-

пили О. Апанович, В. Борисенко, В. Горобець, О. Гуржій, М. Крикун, Ю. Мицик, Б. Флоря, В. Степанков, Т. Чухліб, та ін. Велику увагу козацькій генеалогії приділили у своїх працях В. Кривошия та Н. Яковенко, а в зарубіжній історіографії — Д. Гаєцький. Формуванню козацького стану та його розвитку в роки Національно-визвольної війни присвячені були монографії В. Щербака, О. Гуржія та ін.

Досягнуто успіхів і в розвитку джерелознавства та археографії. Відроджена традиція археологічних пошуків на місцях, пов'язаних з історією Національно-визвольної війни. Унікальні знахідки І. Свешнікова на полі Берестецької битви зайве тому підтвердження. Греко-католицькі археографи видрукували вже кілька десятків томів документів з Ватиканського архіву, в т. ч. папські булли, донесення нунціїв про події в Україні. Тут необхідно згадати . А. Великого, П. Підручного, М. Блажейовського, с. С. Феник. Джерелам до історії Національно-визвольної війни присвячена наша монографія, джерелам до історії України попереднього періоду (1559–1648) — книги М. П. Ковальського (Дніпропетровськ-Остріг). Є важливі здобутки стосовно геральдики і прапорознавства (Я. Ісаєвич, Б. Якимович, І. Сварник, А. Гречило, Г. Ярова).

Розвиток української історіографії Національно-визвольної війни проходить в тяжких економічних умовах, що різко знижує ефективність творчого пошуку, не дає можливості видрукувати написані ще понад десятиріччя тому праці. В той же час стали з'являтися малограмотні «есе» (наприклад, письменника Б. Сушинського), у котрих з нігілістичних позицій оцінюється Національно-визвольна війна та її чільні постаті (Б. Хмельницький). Через поширення впливу антихристиянських тоталітарних сект, в т. ч. течії «Нью Ейдж» (на пострадянському просторі вона більше відома під назвою «Жива етика», «агні-йога» Реріхів) з'явилися «твори» оккультистів, які нічого спільного не мають з наукою, відверто її дискредитують. Типовим прикладом продукції оккультистів, у котрих часом мовиться і про війну, і про Переяславську раду, про Б. Хмельницького є «Карма України» (К., 1997), а також книги Ю. Канигіна, які дістали підозріло гучну рекламу («Путь ариев»).

Створенню повномасштабних історичних досліджень, присвячених Національно-визвольній війні, перешкоджають брак джерел та нечисельність археографічних публікацій, особливо на матеріалах російських архівосховищ, відсутність комплексних синтетичних досліджень, присвячених доробку вітчизняної та зарубіжної історіографії др. пол. XVII–XX ст., а також цілим блокам проблем, як от «Гетьманщина і Православна Церква», тощо. І все ж останнє десятиріччя

принесло вагомі здобутки у дослідженні такої кардинальної проблеми історії України, котрою є Національно-визвольна війна, і це дає підстави з оптимізмом дивитися в майбутнє.

¹. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997.

². Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть // Укр. іст. журн. — 1998. — № 1. — С. 4–5 та ін.